

u sedam faza: prva: interno konstituiranje projekta u okviru mirovnog pokreta i osnovno informiranje javnosti (1985. i prva polovica 1986); druga: preuzimanje inicijative u ZSMS i emitiranje u politički sistem (druga polovica 1986 - to je bitna novost, jer je ZSMS dotad uglavnom bila izvršitelj inicijativa, a ne inicijator); treća: relativno brzo reagiranje institucija formalne politike na saveznoj i republičkoj razini (i to uglavno na ideološko-legitimacijski, a ne racionalno-alternativni način: 1987); četvrta: ponovni pritisak mirovnjaka na institucije, uključujući i ZSMS (prva polovica 1988); peta: relativno slab odaziv ZSMS na nove inicijative mirovnog pokreta (druga polovica 1988); šesta: neposredna i posredna represija na republičku meta-polity od strane saveznih organa za obranu (1988-89) i sedmo: legalizacija vrlo reducirane varijante prijedloga mirovnih pokreta u okviru saveznog zakonodavstva (1989 -prihvaćanje mogućnosti vojne službe u kasarnama, bez oružja i u dvostrukom trajanju). Zanimljivo je pritom da se savezna meta-polity odazvala dvostruko: neke institucije (SSOJ, SSRN) bile su izrazito protiv čak i rasprave o inicijativama, a druge (vojni vrh, Predsjedništvo SFRJ) dale su sistemski odgovor predlažući promjenu zakona o obrani, prihvaćajući (vrlo reduciranu, gotovo neprepoznatljivu) inicijativu o "prigovoru savjesti".

U posljednjem poglavlju knjige Danica Fink - Hafner ukazuje na nove izazove mirovnih pokreta u razdoblju kad su nekadašnji akteri civilnog društva "pobjegli" na političko polje, ostavljajući prazan prostor za nove inicijative društvenih pokreta.

Knjiga završava vrlo opširnim popisom izvora i literature te kronologijom događaja u vezi s inicijativom za legalizaciju prigovora savjesti.

Studija Danice Fink-Hafner po mnogim je svojim odrednicama pionirsko djelo u području politološke analize procesa i subjekata transformacije monističkog socijalizma u pluralistički postsocijalizam, promjene koja je tako snažno obilježila kraj osamdesetih godina u Sloveniji i u svijetu.

Zbog svoje temeljitosti i utemeljenosti, ona svakako zaslužuje pozornost i hrvatske politološke javnosti.

Dejan Jović

Recenzija

Ernest Gellner

Rationalismus und Moderne

Rotbuch Verlag, Berlin 1991.

Ernest Gellner profesor je socijalne antropologije i filozofije na Sveučilištu u Cambridgeu i Fellow of British Academy. Filozofska istraživanja kulturne semantike i antropološka istraživanja različitih kultura, posebno islama, omogućila su mu da postane jedan od onih znanstvenika kojima široko obrazovanje dopušta da povijesti čovječanstva prilaze sinoptički, i koji su istovremeno dovoljno iskusni da izbjegnju klopke filozofije povijesti. Ta širina pogleda omogućuje mu da u svojoj knjizi *Rationalismus und Moderne* razvije originalnu opću teoriju nacionalizma kao temelja modernizacije i stoga gotovo neizbježnog fenomena Novog vijeka.

Za razliku od osoba koje slabije poznaju povijest, posebno nacionalista koji u svakom čovjeku vide biće koje nužno pripada naciji i s njome se identificira, a u podjeli čovječanstva na nacije konstantu povijesti, Gellner ističe da su i nacije i države međusobno nezavisne i slučajne povijesne pojave, a nacije provizorno definira kao grupe osoba iste kulture (pri čemu "kulturu" određuje kao sustav misli, znakova, asocijacija, te načina ponašanja i komuniciranja) čiji pripadnici jedan drugome priznaju pripadanje istoj naciji i s njim povezana prava i dužnosti (str. 16). Budući da su u povijesti države imale različite institucijske oblike, državu je moguće različito definirati. S obzirom na temu

knjige, Gellneru je zanimljiva samo definicija moderne države kao društvene institucije koja raspolaže monopolom na legitimno nasilje i čija je najvažnija funkcija održavanje društvenog poretka i reda.

Postojanje država i političke kulture koja ih smatra normativno obaveznim oblikom političke zajednice, i pojava nacija, nužni su uvjeti pojave nacionalizma. Osnovni zahtjev nacionalista je poklapanje nacije i države, zahtjev da svi pripadnici neke nacije žive u istoj državi i da u toj državi nema pripadnika drugih nacija, odnosno da je njihov postotak u stanovništvu i utjecaj beznačajan. Takva država je "nacionalna" država. Lako je vidjeti da je taj zahtjev, tj. princip "nacionalne" države, moguće povrediti na više načina: povlačenjem granica koje ovu državu opterećuju značajnim manjinama, granica koje neke pripadnike "državotvorne" nacije ostavljaju izvan granica te države, i granica koje naciju dijele na nekoliko nacionalno homogenih država.

Zanimljivije je, međutim, pitanje dovoljnih uvjeta pojave nacionalizma. Povijest i sadašnji etnički sustav čovječanstva pokazuju, naime, da samo vrlo mali postotak grupa koje je moguće smatrati posebnim etnijama (primjerice, zbog toga što govore posebnim jezikom), razvija nacionalističke aspiracije, tj. uspijeva konstituirati svoju "nacionalnu svijest". Gellner navodi niz razloga koji, prikladno kombinirani, mogu dovesti do pojave nacionalizma: (1) postojanje etničke grupe dovoljno jasno konturirane zajedničkom kulturom, prvenstveno jezikom, (2) postojanje inteligencije koja je u stanju tu kulturu razviti i uobličiti u modernu literarnu kulturu, (3) postojanje osoba zainteresiranih da preuzmu političko vodstvo nacije u stvaranju, (4) mogućnosti konturiranja "nacionalnog" teritorija, (5) očekivanje da će se stvaranjem nove "nacionalne" države položaj većine pripadnika nove nacije poboljšati (primjerice, zbog toga što u višetetničkom društvu, u kojem se klasne i etničke granice poklapaju, zauzima podčinjeni položaj /str. 8, 179/), itd.

Iza tih, pojedinačnih, razloga krije se opći razlog nacionalizma - pojava industrijskog društva. Nakon što je u drugom poglavlju prikazao kulturu agrarnih društava, čija struktura onemogućava preklapanje političkih i kulturnih granica (str. 18-33), Gellner analizira industrijsko društvo. Središnja odrednica tog društva je racionalnost - djelovanje u skladu s općim pravilima i upotreba optimalnih sredstava za ostvarivanje odabranih ciljeva. Temelj racionalnosti je postojanje općevažećeg pojmovnog instrumentarija za opis "činjeničnog stanja" (predmeta i uvjeta racionalnog djelovanja), tj. jezičkog kontinuuma koji isključuje privilegirane i izolirane izvanracionalne sfere, i spremnost na analitičko mišljenje. Ova racionalnost je kognitivno homogenizirala svijet, otvorila ga sustavnom istraživanju, i time omogućila njegovu instrumentalizaciju u svrhu postizanja najrazličitijih ciljeva, od kojih se najvažnijim pokazao "napredak", posebno u obliku razvitka industrijske tehnologije i ekonomske ekspanzije. Kognitivna homogenizacija, otvaranje i dinamiziranje svijeta i njegova instrumentalizacija u svrhu industrijske ekspanzije nedjeljivi su od kulturne homogenizacije društva i njegove socijalne mobilizacije. Kulturnu homogenost, sposobnost za apstraktnu i preciznu komunikaciju, te socijalnu i profesionalnu mobilnost omogućava opsežno opće obrazovanje pristupačno svim pripadnicima društva. Takvo obrazovanje može osigurati samo "nacionalna" država. Pripadnicima industrijskih društava, izbačenim iz svojih tradicionalnih kulturnih struktura i konteksta, kao temelj osobnog identiteta preostaje samo zajednička kultura koja se stječe općim obrazovanjem, a s njom i nacija i "nacionalna" država koje ih omogućavaju. Razdoblje industrijalizma je, dakle, neminovno i razdoblje nacionalizma i nacionalnih konflikata.

U sedmom poglavlju (str. 133-162, 168 169) autor razvija tipologiju nacionalizma polazeći od varijabli (1) pristupa političkoj moći, (2) pristupa obrazovanju na kojem počiva "nacionalna" kultura i (3) postojanja jedne ili više etničko-kulturnih grupa u društvu. Posebno zanimljiva je njegova

analiza nacionalizma široko rasutih manjina, koje ne raspolažu iole cjelovitijim teritorijem na kojem bi mogle osnovati svoju "nacionalnu" državu, već primjerice - kao što je to u prošlosti bio slučaj kod Židova, Grka i Armenaca - stanuju u gradovima i obavljaju specijalizirane društvene funkcije. Iako su takve manjine često u ekonomski i obrazovno boljem položaju od većinskog stanovništva, njihov nezavistan politički položaj i neizvjesnost hoće li njihov etničko-kulturni identitet u procesu modernizacije prestati biti razlogom diskriminacije, objašnjavaju i opravdavaju njihovo konstituiranje u novu naciju (str. 152-162).

U završnom dijelu knjige Gellner razmišlja o budućnosti i ideologiji nacionalizma. On pokazuje da nije održiva marksistička teza prema kojoj način proizvodnje određuje ideološku nadgradnju. Iako u industrijskim društvima, zahvaljujući gustoći trgovačkih i komunikacijskih interakcija, dolazi do djelomičnog izjednačavanja kultura, može se očekivati da će se u okviru "nacionalnih" država održati neke tradicionalne kulturne razlike, da neće doći do potpunog semantičkog izjednačavanja različitih jezika, te da će se pojaviti i sekundarna kulturna pluralnost. Kulturne razlike će biti dovoljno velike da opravdaju postojanje posebnih "nacionalnih" država. One, međutim, zbog neophodnosti komunikacije ne mogu biti tolike da bi u okviru industrijaliziranog svijeta bila održiva teza o inkomenzurabilnosti ili inkompatibilnosti kultura (prema kojoj kulture nije moguće uspoređivati i kritizirati, budući da ne postoji neko "nadkulturno", za sve kulture važeće stanovište kao *tertium comparationis*, niti je dopustivo jednu kulturu kritizirati sa stanovišta druge) i iz nje izvedivi radikalni nacionalistički zaključci. Štoviše, Gellner je mišljenja da je ova teza neodrživa i u odnosu na agrarna društva. On očekuje da će smanjivanjem kulturnih i socijalnih razlika i nacionalistički konflikti gubiti svoju virulentnost.

Za razliku od drugih vrsta ideologija, pokazalo se da specifičnosti utjecajnih nacionalističkih ideologija nisu od velike

važnosti. One su - bez obzira na teorijsku kvalitetu - međusobno zamjenjive. Ovo potvrđuje autorovu tezu da nacionalizam niti je povijesna konstanta, niti proizvodnja izmišljotina nadobudnih intelektualaca - u oba slučaja bi razlike nacionalističkih ideologija imale veću ulogu - već da je rezultat društvenih zahtjeva novovjekog industrijalizma (str. 181-198).

Gellnerova knjiga potiče na daljnja razmišljanja:

1) Time što ne pokušava definirati razliku između (legitimnog) "nacionalnog osjećaja", odnosno patriotizma, i (legitimnog) nacionalizma. Gellner se distancira od uobičajenog shvaćanja vezanosti za naciju. On time posredno potvrđuje tezu da je takvo razlikovanje nemoguće ili besmisleno. Po njemu je nacionalizam legitiman utoliko što je u industrijskim društvima povijesno neizbježan, a nelegitiman zbog toga što je nedjeljiv od različitih oblika šovinizma i ugrožavanja ljudskih prava. Negativne implikacije nacionalizam, dakle, nije moguće ukloniti pokušajima njegova teorijskog i praktičnog razgraničenja od patriotizma, već jedino uklanjanjem njegovih povijesnih uzroka i inzistiranjem na poštovanju ljudskih prava. Ovo je slučaj i kod nepremostivih etničkih granica, koje rezultiraju iz "atributa otpornih na entropiju" (str. 101).

2) Autoru se može prigovoriti nepotpunost analize problema kulturnih i etničkih razlika unutar "nacionalne" države. Nesumnjivo je da industrijalizam zahtijeva da u okviru takve države kulturna homogenost omogući stvaranje jedinstvenoga ekonomskog i komunikacijskog prostora, što objašnjava autorovu tvrdnju da "pravi kulturni pluralizam pod današnjim uvjetima više nije moguće" (str. 85). Postavlja se, međutim, pitanje dosega te homogenosti. Je li neophodna potpuna kulturna jednakost svih građana industrijskih država i njihova neograničena socijalna i profesionalna mobilnost? Kako postići takvu jednakost i mobilnost u slučaju grupa određenih

"atributima otpornim na entropiju", kod kojih je u pravilu teško izbjeći i kulturne specifičnosti? Nije li zahtjev za totalnom asimilacijom poziv na rasizam naspram takvih grupa? Kako objasniti pojavu novih subkultura unutar "nacionalnih" država, tj. kulturnu pluralizaciju kao modernu pojavu?

Čini se da je odgovor na ta pitanja moguće potražiti u razlikovanju sfere homogene kulture neophodne za funkcioniranje moderne "nacionalne" države i sfere u kojoj mogu opstati kulturne razlike. Pod tom pretpostavkom homogena "nacionalna" kultura omogućava apstraktnu pisanu komunikaciju, poštovanje istih općih normi (ustava i zakona) i zadovoljavajuću mobilnost unutar postojeće industrijske strukture. Velik broj posebnih kultura - koje moraju biti spojive s "nacionalnom" kulturom - zadovoljava ostale, specifičnije kulturne potrebe. Te posebne kulture mogu biti kako ostaci ili modifikacije tradicionalnih kultura, tako i nove tvorevine. Može se pretpostaviti da bi ovo razlikovanje, tj. prihvaćanje kulturne pluralnosti u okviru zajedničke "nacionalne" kulture, oduzelo oštrinu kulturnim konfliktima i konfliktima koji su posljedica "atributa otpornih na entropiju".

Predloženo razlikovanje sfere homogene "nacionalne" kulture i sfere u kojoj je moguća kulturna pluralnost nije novi pronalazak. Njega sugerira već i klasičan princip religijske tolerancije. Potpuna kulturna asimilacija u modernoj državi, svodenje identiteta građana na kulturne sadržaje koje im nudi svjetovno opće obrazovanje, uništilo bi religijski život i time ovom principu oduzelo svaki smisao. Budući da mnogi pripadnici modernih društava u religiji ne vide samo jedan od oblika banalnog "korištenja slobodnog vremena", toleriranje različitih religijskih zajednica u modernim društvima ukazuje na nepotpunu kulturnu asimilaciju, a time i na mogućnost razlikovanja spomenutih sfera kulture.

3) Zanimljivo je pitanje mjesta ideologije i prakse komunizma i marksističko-lenjinističkog "realno egzistirajućeg socijalizma" u okviru Gellnerove teorije nacionalizma. Ideologiju

komunizma moguće je shvatiti kao pokušaj utemeljenja univerzalne, nadnacionalne kulture, dakle kulture koja ne omogućava modernost samo jednoj naciji, već na putu modernizacije ujedinjuje sve nacije svijeta. U prilog ovog tezi govori činjenica da se ova ideologija pokazala posebno privlačnom u zemljama koje su se našle pred zadatkom "dostizanja" već industrijaliziranih zemalja zapadne Europe i USA, tj. u procesu globalne univerzalizacije industrijalizma. Plauzibilnom se čini i teza da je marksizam-lenjinizam rezultat vulgariziranja ideje komunizma u skladu s predmodernom i antidemokratskom političkom kulturom nadobudnih istočnoeuropskih revolucionarnih intelektualaca. Ovom tezom je, naime, moguće objasniti nespojivost marksističko-lenjinističkih poredaka s društvenom mobilnošću, slobodnom komunikacijom i tolerancijom, što im je onemogućilo da odigraju očekivanu ulogu u procesu industrijalizacije i modernizacije. Činjenica da je propašću tih poredaka na političku pozornicu istočne Europe opet stupio nacionalizam potvrđuje Gellnerovu teoriju o njegovoj povijesnoj funkciji. Nažalost, na početku postkomunističke modernizacije nalazi se agresivni nacionalizam sličan onom u 19. stoljeću, čija je netolerancija odraz marksističko-lenjinističke netolerancije.

4) Kako okarakterizirati aktualni srpski nacionalizam? On se može smatrati modifikacijom srpskog nacionalizma oblikovanog u 19. i početkom 20. stoljeća. Njegova virulentnost i agresivnost posljedica je dezorijentiranosti nakon propasti jugoslavenskog komunističkog poretka, teškog ekonomskog stanja Srbije i njezinih ratničko-ekspanzionističkih tradicija.

Nedvojbeno je da bi konstituiranje kulturno homogene i stabilne "nacionalne" srpske države bilo značajan korak postkomunističke modernizacije. Zbog etničkog šarenila i sve većih ratnih razaranja takav projekt je, međutim, iluzoran. Sadašnja politika Srbije je ili žrtva ove iluzije, ili ona uopće nema za cilj konstituiranje kulturno homogene "nacionalne" države kao uvjeta modernizacije, nego je posljedica regresije

"atributima otpornim na entropiju", kod kojih je u pravilu teško izbjeći i kulturne specifičnosti? Nije li zahtjev za totalnom asimilacijom poziv na rasizam naspram takvih grupa? Kako objasniti pojavu novih subkultura unutar "nacionalnih" država, tj. kulturnu pluralizaciju kao modernu pojavu?

Čini se da je odgovor na ta pitanja moguće potražiti u razlikovanju sfere homogene kulture neophodne za funkcioniranje moderne "nacionalne" države i sfere u kojoj mogu opstati kulturne razlike. Pod tom pretpostavkom homogena "nacionalna" kultura omogućava apstraktnu pisanu komunikaciju, poštovanje istih općih normi (ustava i zakona) i zadovoljavajuću mobilnost unutar postojeće industrijske strukture. Velik broj posebnih kultura - koje moraju biti spojive s "nacionalnom" kulturom - zadovoljava ostale, specifičnije kulturne potrebe. Te posebne kulture mogu biti kako ostaci ili modifikacije tradicionalnih kultura, tako i nove tvorevine. Može se pretpostaviti da bi ovo razlikovanje, tj. prihvaćanje kulturne pluralnosti u okviru zajedničke "nacionalne" kulture, oduzelo oštrinu kulturnim konfliktima i konfliktima koji su posljedica "atributa otpornih na entropiju".

Predloženo razlikovanje sfere homogene "nacionalne" kulture i sfere u kojoj je moguća kulturna pluralnost nije novi pronalazak. Njega sugerira već i klasičan princip religijske tolerancije. Potpuna kulturna asimilacija u modernoj državi, svodenje identiteta građana na kulturne sadržaje koje im nudi svjetovno opće obrazovanje, uništilo bi religijski život i time ovom principu oduzelo svaki smisao. Budući da mnogi pripadnici modernih društava u religiji ne vide samo jedan od oblika banalnog "korištenja slobodnog vremena", toleriranje različitih religijskih zajednica u modernim društvima ukazuje na nepotpunu kulturnu asimilaciju, a time i na mogućnost razlikovanja spomenutih sfera kulture.

3) Zanimljivo je pitanje mjesta ideologije i prakse komunizma i marksističko-lenjinističkog "realno egzistirajućeg socijalizma" u okviru Gellnerove teorije nacionalizma. Ideologiju

komunizma moguće je shvatiti kao pokušaj utemeljenja univerzalne, nadnacionalne kulture, dakle kulture koja ne omogućava modernost samo jednoj naciji, već na putu modernizacije ujedinjuje sve nacije svijeta. U prilog ovog tezi govori činjenica da se ova ideologija pokazala posebno privlačnom u zemljama koje su se našle pred zadatkom "dostizanja" već industrijaliziranih zemalja zapadne Europe i USA, tj. u procesu globalne univerzalizacije industrijalizma. Plauzibilnom se čini i teza da je marksizam-lenjinizam rezultat vulgariziranja ideje komunizma u skladu s predmodernom i antidemokratskom političkom kulturom nadobudnih istočnoeuropskih revolucionarnih intelektualaca. Ovom tezom je, naime, moguće objasniti nespojivost marksističko-lenjinističkih poredaka s društvenom mobilnošću, slobodnom komunikacijom i tolerancijom, što im je onemogućilo da odigraju očekivanu ulogu u procesu industrijalizacije i modernizacije. Činjenica da je propašću tih poredaka na političku pozornicu istočne Europe opet stupio nacionalizam potvrđuje Gellnerovu teoriju o njegovoj povijesnoj funkciji. Nažalost, na početku postkomunističke modernizacije nalazi se agresivni nacionalizam sličan onom u 19. stoljeću, čija je netolerancija odraz marksističko-lenjinističke netolerancije.

4) Kako okarakterizirati aktualni srpski nacionalizam? On se može smatrati modifikacijom srpskog nacionalizma oblikovanog u 19. i početkom 20. stoljeća. Njegova virulentnost i agresivnost posljedica je dezorijentiranosti nakon propasti jugoslavenskog komunističkog poretka, teškog ekonomskog stanja Srbije i njezinih ratničko-ekspanzionističkih tradicija.

Nedvojbeno je da bi konstituiranje kulturno homogene i stabilne "nacionalne" srpske države bilo značajan korak postkomunističke modernizacije. Zbog etničkog šarenila i sve većih ratnih razaranja takav projekt je, međutim, iluzoran. Sadašnja politika Srbije je ili žrtva ove iluzije, ili ona uopće nema za cilj konstituiranje kulturno homogene "nacionalne" države kao uvjeta modernizacije, nego je posljedica regresije

na nivo predmoderne plemensko-ratničke kulture borbe protiv Turaka, "okupatora", "neprijatelja" itd.

Mojmir Križan

Recenzija

Balkan Forum,

*An International Journal of Politics,
Economics and Culture*

Vol. 1, No. 2, March 1993

Novinsko izdavačko poduzeće Nova Makedonija iz Skopja, Republika Makedonija, započelo je krajem 1992. godine izdavati na engleskom jeziku međunarodni časopis za politiku, ekonomiju i kulturu *Balkan Forum*. Pojava drugog broja časopisa na više od 300 stranica priloga svjedoči da je riječ o voluminoznom tromjesečniku širokog dijapazona interesa. Nastojeći dugoročno ostvariti unutarnju koherenciju časopisa glavni urednik Risto Lazarov profilirao je jedanaest cjelina: Forum, Fokus, Studije i eseji, Yu kriza, Pogledi, Paralele, Dokumenti; Pregled knjiga - Bibliografija, Popis primljenih knjiga, Autorski sažeci i Bilješka o autorima.

Reprezentativni međunarodni skup autora uvjetovao je stanovitu šarolikost priloga, posebno kad je riječ o njihovim znanstveno teorijskim dosezima i uporabljivosti. Čini se da je to rezultat, prije svega, zahtjeva trenutka i prostora u kome se *Balkan Forum* pojavljuje, pa stoga ne i nužno negativna oznaka. Dinamična i turbulentna zbivanja u kojima se nalazi makedonsko društvo jasno se daju prepoznati na svakoj objavljennoj stranici. Jednom riječju, pojava ovog časopisa i njegova svrha plod su i odraz svijesti o važnosti internacionalizacije državotvorne faze razvitka makedonskog društva kao uvjeta opstanka.

U namjeri predstavljanja makedonskog identiteta i njegove političke, ekonomske i kulturne zrelosti pribjeglo se otvaranju svojevrsnog međunarodnog publicističkog okruglog stola. Dalekovidno procjenjujući kako je ovakav projekt integralni dio procesa makedonskog otvaranja prema vanjskom okruženju izdavač već u drugom broju časopisa otvara uvodne stranice vođama balkanskih država.

Polazeći od namjere poticanja regionalnog dijaloga na Balkanu redakcija časopisa postavila je pet pitanja čelnicima balkanskih država:

1. Balkan prolazi još jednu burnu etapu svog razvitka, usloženu radikalnim promjenama. Kakva je vaša procjena promjena u vašoj zemlji i na Balkanu? Kako izgleda politička slika vaše zemlje i ovog područja? Koje su glavne točke preobrazbe te koje su prepreke i teškoće u izgradnji novih odnosa?

2. Krize koje izjedaju balkansko tkivo stvorile su proširene metastaze. Balkan je još jednom doživljen kao jabuka razdora i bačva baruta. Kako se može zaustaviti i spriječiti širenje kriza?

3. U svim balkanskim zemljama bez iznimke naglašena je europska razvojna opcija i odlučnost pridruživanja europskom povezivanju. S druge strane - primjer bivše Jugoslavije najbolje to pokazuje - u ovom području na djelu je dezintegracija. Kako i gdje se ove dvije tendencije mogu susresti i biti pomirene? U kojoj su mjeri europski integracijski procesi doista prilika i stalna orijentacija za Balkan te u kojoj mjeri su oni samo svakodnevna politička parola?

4. Dugo vremena se ponavljalo da Balkan zaostaje u razvitku. No, ne postoje predodžbe o njegovom razvitku ili je njihov broj neznatan. Kako se mogu osvijestiti razvojne mogućnosti ovog područja? Kakvi su njegovi kratkoročni i dugoročni izgledi?

5. Budućnost ovog područja nesumnjivo ovisi o poticanju i jačanju suradnje - podjednako bilateralne i multilateralne -